

Кожушко Б.В. Дещо про українське коріння родоводу Г.В. Вульфа – видатного фізика-кристаллографа

Подана стаття є першою публікацією в українській науковій періодиці, в якій досліджується коріння родоводу всесвітньо відомого фізика-кристаллографа Георгія Вульфа, уродженця м. Ніжина. Крім наукових досягнень також висвітлено громадянську позицію та демократичні погляди видатного вченого.

Ключові слова: кристаллофізика, рентгеноструктурний аналіз, уродженець Ніжина.

Кожушко Б.В. Об украинских корнях в родословной Г.В. Вульфа – выдающегося физика-кристаллографа

Настоящая статья есть первой публикацией в украинской научной периодике, в которой исследуются корни родословной всемирно известного физика-кристаллографа Георгия Вульфа, уроженца г. Нежина. Помимо научных достижений также проанализирована гражданская позиция и демократические взгляды известного ученого.

Ключевые слова: кристаллофизика, рентгеноструктурный анализ, рожденный в Нежине.

Kozhushko B.V. On the Ukrainian genealogy of George Wulff, an eminent crystal physicist

It is for the first time in the Ukrainian scientific literature that an inquiry is made into genealogy of a world-known Nizhyn-born crystal physicist George Wulff. Apart from scientific achievements, the article analyses civil stand and democratic views of the eminent scientist.

Key words: crystal physics, X-ray crystal analysis, Nizhyn-born.

[надійшло до редакції: 14.09.2011 р.]

УДК 002.2[001.814:82–1] П.С. Морачевський

Тетяна КОТЕНКО
(Київ)

Літературно-історична хроніка “Чумаки, або Україна з 1768 року” Пилипа Морачевського

Над Ніжином місяць світить,
Мов лампа в світлиці,
Місяць ясний – український,
Повний, білолиций.
Хрести церков в його злоті
Горять, червоніють,
Кругом хати та будинки
З садами світліють.
Остер-річка, край берегів
Ряскою повита,
Блищить, як скло, його світлом
Вся зверху залита.
І над нею Безбородський
Будинок ліцею,
З широким двором і з садом
Так пишно біліє.
Тихо, нічого не чуто,
Хоч би яку пташку,

Тільки часовий лицейський
Стука в калаташку;
Тільки пісня українська
Здалека несеться,
І серденько їй в одповідь
І мліє, і б'ється.
Там, на лану, коло ставу,
Серед міста стали
Чумацькі вози з сіллю,
І заночували.
Піду до них. Чумак старий –
Весь світ його знає –
Певно знов про Україну
Пісню там співає.
Люблю слухать його пісні...
І сміюсь, і плачу,
Як про наших дідів співа,
Про славу козачу.

П. Морачевський

Постать Пилипа Семеновича Морачевського (1806–1879) займає гідне місце в історії української культури. Саме він перший здійснив у середині ХІХ ст. переклади книг Нового Заповіту та Псалтиря новою українською літературною мовою, які й до сьогодні залишаються одними з найкращих. Уже тільки одним фактом перекладу Святого письма мусить зайняти, як наголошував В.П. Науменко у своїй розвідці “Хто такий був український письменник Хвилімон Галузенко?” (1916), далеко не останнє місце серед українських письменників [1].

П.С. Морачевський – чернігівський дворянин, високоосвічена людина, знавець багатьох мов. Закінчив Харківський університет. Усе життя вчителював й працював інспектором навчальних закладів у Сумах, Луцьку, Кам’янці-Подільському. З 1849 р. працював на посаді інспектора Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька та гімназії при ліцеї до відставки у 1859 р. [2]. Писав підручники (“История русской словесности, в трех томах”, “Священна історія, для шкіл та народного читання”), працював над укладанням “Словаря малороссийского языка по полтавскому наречию”, плідно займався письменницькою діяльністю – ним створені поетичні твори російською й українською мовами [3]. Використовував літературний псевдонім Филімон Галузенко (Хвилімон Галузенко) [4] та криптонім Ф.М. або М.Ф. Багато творів П. Морачевського залишилося в рукопису.

У перекладацьких і літературних працях П. Морачевського простежується книгознавчий підхід. Перед початком роботи він вивчав й аналізував історичні та художні джерела.

На думку критиків поема “Чумаки, або Україна з 1768 року” є найбільш вагомим літературним твором П.С. Морачевського, який не втратив свого значення й до сьогодні [5]. Високу оцінку цій роботі дав свого часу В.П. Науменко, вказавши, що автор “Чумаків...” людина таланту немалою [6].

Даний твір П. Морачевського – це ліро-епічна патріотична поема, пройнята пафосом національно-визвольної боротьби українського народу – періоду Коліївщини 1768 р. Написана вона українською мовою. Роботу над нею було розпочато автором у 1848 р. у м. Кам’янці-Подільському (три перші пісні), завершено в 1849 р. у м. Ніжині.

Про історію написання “Чумаків...” дізнаємося з листа її автора до І.І. Срезневського від 26 листопада 1850 р. Досі цей лист був невідомий, його копія виявлена автором даної розвідки у фондах відділу рукописів бібліотеки Російської академії наук у Санкт-Петербурзі влітку 2010 р.

М[илостивый] Г[осударь] Измаил Иванович!

Вероятно, Вы уже не припомните меня, хотя я в Ваше время был студентом в Харькове и знал Вас: это было очень давно. Бывши после учителем Сумского училища, я имел даже честь быть у Вас в квартире и получить из рук Ваших издаваемый тогда Вами Украинский Альманах, в котором и мои стихотворные пьески были помещены. Об этих обстоятельствах я припоминаю Вам в надежде, не помогу ли, сколько-нибудь Вашей памяти.

Теперь я обращаюсь к Вам, как к человеку, которого душевно уважаю, как к достойному профессору с честью занимающему кафедру Славянских наречий, наконец, как к цензору, препровождая при сем две рукописные книги на Малороссийском языке. Извините, ради Бога, что я решился беспокоить Вас моею покорнейшею просьбою, и не откажите принять в ней участие. Потрудитесь прочесть моих Чумаков (підкреслення П. Морачевського – *авт.*), и если Вы не найдете в этой поэме никаких достоинств, или, что

особенно, если увидите, что по каким бы то ни было обстоятельствам нельзя этого сочинения впустить в свет, то никому не показывая, возвратите мне в Нежин; если же по Вашему мнению, можно дозволить напечатать его, то пересмотревши его форменным порядком, какой установлен при Цензурном Комитете, и в таком случае пусть это письмо к Вам послужит вместе и прошением моим в Цензурный Комитет, если это возможно, и после Вашего окончательного решения, возвратите мне рукопись в Нежин прямо на мое имя.

Первые три песни написаны мною в Каменец Подольском, где я прожил 15 лет, и все время тосковал за родиной, хотя мне там было ничуть не хуже как теперь; остальные песни писаны в Нежине, где я занимаю должность Инспектора Лицея и Гимназии. При описании событий я руководствовался Историею Малороссии Маркевича, а в шестой песни – Историей Новой Сечи Скальковского. От исторической школы я не далеко, кажется, уклонился: период, взятый мною для поэмы, и в самой истории представляет самые поэтические времена, крайне бедствовавшей тогда Украины, для описания коих у меня не доставало только дарований.

Позвольте же еще повторить Вам мою покорнейшую просьбу – вниманием Вашим к ней Вы меня крайне обяжете. Каково бы ни было Ваше мнение и приговор, я приму с душевною благодарностью.

С иск[ренним] почт[ением] и соверш[енным] пред[ставлением] им[ею] чес[ть] б[ыть] Вашим, М[илостивый] Г[осударь], Покор[ным] С[лугой] Фил[ипп] Морачевский.

Нежин 26 ноября 1850 [7].

Якою була відповідь І.І. Срезневського невідомо, але вірогідно позитивною, оскільки П.С. Морачевський почав готувати текст поеми до видання. Автор двічі намагався видати свій твір у різних варіантах, тому було підготовлено 2 редакції тексту – 1852 та 1863 років. Авторські рукописи обох редакцій збереглися до нашого часу й свідчать про роботу П. Морачевського над текстом.

Спершу поема мала назву “Чумаки, або смутні часи України. Поема в шістьох піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною, на ночлігах чумацьких, у 1848 року, а списана Хвилімоном Галузенком”.

Поява твору того часу була актуальною, а його значення непересічним. Але написаний у несприятливий для української культури час, він довгий час залишався в рукописі; у списках автором не розповсюджувався, відтак, не був широко відомий.

П. Морачевський був першим, хто історіографічно-художньо в поетичній формі подав події Коліївщини, літературно виписав в історичному контексті, поряд із відомими історичними особами й забуті національні постаті, повернувши їх із забуття. Якби автор зміг тоді надрукувати свій твір – без сумніву, він був би належно оцінений сучасниками, і відіграв би значну роль у сучасній українській літературі. Можливо б не було негативно-докірливого закиду П. Куліша: “Восстание Зализняка и Гонты было напрасным порывом Украинцев к самодеятельности <...> в песнях о гайдамаках послышался только как бы отголосок музыки прежнего козачества, а из действующих лиц кровавой гайдамацкой драмы блеском поэзии озарились только немногие. Остальные, известные нам по преданиям, как например Чуприна и Чортоус, оставлены во мраке забвения, и кровавая судьба их не почтена от народа ни одним рифмованным двустишием” [8].

Друкування тексту поеми стало можливим лише в період українського національно-культурного відродження наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХІХ ст., яке репрезентувалося, передусім, набуттям українською мовою поліфункціональності, входженням її у високу літературу, науку, законодавство, публіцистику і, особливо, до церковного вжитку.

Уперше уривок з поеми – вірш “На Україну” (з передмови), був надрукований П. Морачевським тільки у 1861 р. [9]. Порівняно з рукописом, текст цензурою було скорочено більше, ніж наполовину.

Перші 2 пісні та вступна частина поеми “Замість Передмови” були опубліковані автором під псевдонімом Филімон Галузенко в 1864 р. [10], але текст сильно постраждав від правок цензора, зроблених у 1863 р.; був надрукований із численними пропусками, на сторінках іноді зоставалося тільки 4 рядки віршів, решта – крапки.

Подальше друкування тексту взагалі було призупинено – як наслідок дії Валуєвського циркуляру (1863), про заборону друку будь-яких релігійних чи навчальних книг українською мовою. Тоді під заборonoю вже було друкування українською мовою перекладу Святого письма, зробленого П. Морачевським. Саме цей переклад і став поштовхом до появи славнозвісного циркуляру [11]. За життя автора весь текст поеми так і не був надрукований.

Повністю текст поеми було опубліковано лише в 1930 р. Б. Шевелівим з літературним дослідженням вченого, яке є першим серйозним вивченням поеми [12]. У 2001 р. текст із цього видання був перевиданий із частковим аналізом П. Хропком і Ф. Кейдою [13].

Б. Шевелів текст поеми видав за рукописним макетом книги, який був особисто підготовлений П. Морачевським під назвою “Чумаки, або Україна з 1768 року. Поема в шести письняхъ, списана свідкомъ тихъ часьвъ столитнимъ чумакомъ Ивановъ Чуприною на ночлигахъ чумацькихъ, в 1848 року”.

Макет у двох книгах зберігається нині в фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського під шифрами Ал 737 (кн. I) і Ал 733 (кн. II) [14]. Він ілюстрований десятьма малюнками, над художнім оформленням працювали В.О. Тренін, Х.В. Соломович і М.Д. Затиркевич. Надійшов до музею з бібліотеки Л. Глібова [15].

Макет книги “Чумакив...” готувався П. Морачевським, на нашу думку, в 1852 р., оскільки ця дата проставлена в другій книзі на трьох ілюстраціях, зроблених Х. Соломовичем*¹ та В. Треніним [16].

Підготовлений П. Морачевським макет книги, так і зостався не реалізованим. Однак автор не полишив наміру опублікувати текст, продовжував працювати над текстом поеми, повернувшись до початкового варіанту – першої редакції. Повний текст першої редакції поеми 1848–1849 років зберігся тільки в авторському рукописі й знаходиться зараз у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) в архіві В.П. Науменка (ф. I, № 691). Рукопис із авторськими помітками та різночасовими правками. На с. 77 є запис П. Морачевського 1848 р.: “Получено письмо, что прошение моё, наконецъ, уважено: меня переведутъ на службу изъ Камянца въ Нежинь, въ 1849 году”. Уривок твору з цього рукопису був надрукований у 1864 р.

Поема “Чумаки...” П. Морачевського була створена в драматичні часи переслідування української культури: після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, після арешту й заслання М. Костомарова, П. Куліша, відданням у солдати Т. Шевченка.

Поема написана під впливом “Гайдамаків” Т. Шевченка [17]. Як і в “Гайдамаках”, змальовано віковичну боротьбу українців за свободу, за право самим господарювати у своїй хаті і на своєму полі:

*¹ Х. Соломович із 1851 р. працював учителем малювання в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька.

Стій! Стій! Годі сумовати
На чужому полі!
Не без милості Біг кажуть,
Козак не без долі [18].

Основою сюжету твору є історичні події, що відбувалися в Україні наприкінці XVI – першій половині XIX ст. У центрі уваги – період Коліївщини 1768 року.

Під час написання твору П.С. Морачевський використовував історичні студії Д. Бантиша-Каменського “История Малой России” (1822); М. Маркевича “История Малороссии” (1842); Г. Кониського “История Русов или Малой России” (1846); А. Скальковського “История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского” (1841) [19] й інші.

У післямові до “Чумакив...”, уміщеній автором у макеті книги 1852 року, її автор наголошував, що його поема – не казка старого чумака, а складений на підставі наукових джерел твір з історії України. Тут, у зверненні “До того, кому трапиться читати сю поему”, автор зазначив: “Може ще хто назове мою поему *чумацькою казкою*... ні, вибачайте, се не казка! Розгорніть, коли не траплялось читати, Історію *Бантиша-Каменського, Маркевича*, навіть *Архієпископа Кониського*, а для останньої, шостої пісні, Історію Нової Січі, або Останнього Коша Запорізького – *Скальковського*: там все найдете, мало що може не так. І про те не я винен, а хіба – не сим будь пом’янут свідок тих часів столітній Чумака *Іван Чуприна*: може що й забув сердешний за старістю – вибачайте! Я пильно прислухавсь до нього від самого Кам’яця-Подільського, де перший раз зустрів його на нічлізі чумацьким під гаєм, аж до Ніжина; усе записував, щоб чого часом не забути – і от, шість його пісень перед вашими очима. Читайте на здоров’ячко, коли хто любить чумацькі пісні; а ні – так не беріть і в руки... от що!” [20].

Під час подальшої роботи над текстом поеми П. Морачевський спирався саме на рукопис 1848–1849 років, зміст якого показує, що автор хотів розказати в цих піснях усю історію України останнього часу, починаючи з гайдамаччини, і зробив він це, за оцінкою В.П. Науменка, дуже гарно [21]. Для цього П. Морачевський використав таку фабулу: з чумаками сучасними автору за старою звичкою чумакує столітній дід-чумака, який був не тільки свідком, але й учасником багатьох подій на Україні за останні 80 років. Він на стоянках чумацьких, маючи талан розказувати, передає про всі події молодим чумакам. Хоча в поемі річ іде про гайдамацький рух, але перша глава першої пісні “Тепер і колись” коротенько згадує минулий час козацтва. Починаючи з другої глави “Ніч в Чигирині”, ведеться розповідь про те, як йшла підготовка до гайдамацького руху. Третя глава – “Максим Залізник”, четверта – “Гонець”, п’ята – “Ганнуся”. Цими п’ятьма главами закінчується перша пісня. Пісня друга теж складається з п’яти глав: “Монастир Чигиринський”, “Весілля перед Маковієм”, “Свячений”, “Розлука”, “Сон”. Пісня третя починається главою “Нудьга”, де нічого не говориться про гайдамацькі події; вся вона присвячена автобіографічним спогадам*¹. Далі в третій пісні мова йде про події в Лисянці, зраду Гонти ляхам, події в Умані, страту Гонти, козацькі кари та смерть Залізняка. Зміст поеми розвинений у багатьох і дуже цікавих подробицях, займає ще 3 пісні – відтак, події гайдамацькі розказані в п’яти піснях. У шос-

*¹ Автор згадує про свою любов р. Десну, а на початку IV та V пісень подає деякі відомості про м. Ніжин та про ніжинський ліцей.

тій пісні старий чумака співає про війну з турками в 1769 р., про руйнування Січі в 1775 р., про вихід запорожців з Січі за Дунай та про Кіш Запорізький за Дунаєм, а також про повернення задунайських запорожців назад із Йосипом Гладким у 1828 р. [22].

Прізвище, надане автором поеми своєму герою – *Іван Чуприна* – не вигадане, на відміну від Галайди в поемі Т. Шевченка. Автор поеми взяв його з праці А. Скальковського “История Новой Сечи...”, зосібна, з реєстру курінних отаманів, що разом із Гладким у 1830 р. повернулися до України [23]: “В 1830 году при переходе в Россию, Гладкий вел с собою <...> и 577 вооруженных козаков оставшихся еще на службе при армии; (Вот имена сподвижников Гладкого: <...> и куренные атаманы: <...> Иван Чуприна <...>) огромные стада и сотни кибиток следовали за ними” [24]. Це прізвище зустрічається також і у М. Максимовича: *Чуприна – гайдамак-сучак* [25]; у П. Куліша: *Іван Чуприна – ватажок гайдамацький* [26]; у С. Закревського: *Іван Чуприна – ватажко большой характерник* [27].

У літературно-історичній хроніці “Чумаки...” гайдамацький рух подається ширше в історичній площині, ніж у “Гайдамаках” Т. Шевченка. П. Морачевський, наприклад, додав розділ про долю гайдамаків, а також окремий розділ про руйнування Січі та про Кіш Запорізький за Дунаєм [28].

П. Морачевський у I–V піснях переважно користувався історичною студією М. Маркевича “Історія Малоросії” (1842). Порівняймо розповідь про об’єднання Гонти із Залізником, подані в М. Маркевича та П. Морачевського [29].

Вдруг в Умане заговорили, что Гонта соединился с Железником. Кто обнародовал клевету, неизвестно <...> Посессоры упростили Младановича вызвать Гонту и отрубить ему голову, с помощью магдебургии. Младанович послал гонца с требованием, чтоб сотники явились для совещаний; все три сотника и атаманы прискакали в Умань. Тогда комиссар, сопровождаемый ксендзами и панами, вышел на площадь и всенародно сказал: Пане Гонта! Доносят мне, что ты ведешь переговоры с Железником; я не хочу этому верить, и проч. [30].

Чутка ходить на Умані
Росте, виростає;
Хоч – відкіль вона взялася –
Ніхто не питає.
<...>
І гонці вже поскакали
По шляхам уманським.
<...>
Прискакали три Сотники
І три Асаули.
<...>
Ксьондз Костецький виступає
Перед Гонту з кругу,
Заїкаючись говорить:
“Прийми не в наругу...
Нам сказали, що ти, Гонто,
Змів своєму слову,
Пристаєш до Гайдамаків,

Ведеш з ними мову...
Ми не ймем, як бачиш, віри:
Певно, нам збрехали... [31].

При написанні останньої шостої пісні П. Морачевський використав сьому главу “Участие запорожцев в войне с турками, под начальством Румянцова, Панина и Долгорукова–Крымскаго. 1768–1773” другої частини праці А. Скальковського.

Две русские армии, одна под начальством фельдмаршала князя Голицына, другая под предводительством графа Петра Александровича Румянцова, двинулись против Турок, – и жестокая война началась. Но Русские не хотели обнаживать меча без вызова и Татары не заставили ждать на себя [32].

Дві армії тоді руські
Йшло на басурманів:
Одну повів князь Голіцин
До самих лиманів
Дністровських, краєм західним,
Як чорную хмару,
Що несла в собі багацько
Грому і пожару.
Другу мав вести Румянцев,
Як кару небесну,
Через степи татарській
До Криму на весну.
І до нього наш кошовий,
По волі цариці,
Примкнув з Військом Запорозьким
Берегти границі.
Але перше, як армії
Виступили з шанців,
Керим-Гірей, хан татарський,
З ордами ногайців,
Зірвавсь з Криму і, як вихор,
Налетів зненацька
На рубіжні наші степи
І села козацькі [33].

В другом письме уже Головатый сообщает явно свои опасения: “Теперь мы уже вступили в дело, только не весело кажется; господа генералы: Потемкин, Вяземский и брат мой (по куреню) Стрекалов сердиты” [34]. Далее пишет: “Генерал Стрекалов сказал: “а земли что называются в челобитных ваших, вашими, почему де вы их присвоили”. На что мы ему ответствовали, “что с ними пришли под державу Российскую з под Польской короны, имеем письменные на то документы” [35]. Потемкин готовил этому краю большие планы и совершенно другую участь, а потому спешил уничтожить все то, что могло препятствовать этой цели. Для занятия Сечи избран был его наместник, генерал-поручик *Теклий*, родом из Австрийской Сербии, командовавший в отсутствии Потемкина, войсками расположенными в Новороссийском крае [36].

Головатий – як останній
Його лист доносить –

Ще кріпитись кошевого
 І старшину просить.
 “Стою, – каже, – й стоятиму
 За Січ головою,
 За вольності наші й права,
 Як дуб під грозою.
 Хоч наш братик Грицько Нечос,
 В’яземський й Стрикалов
 Щось багацько дуже вчора
 На нас горло драли;
 Але маєм ще надію
 На Бога велику,
 І на наші аргументи,
 Що з нами без ліку.
 Нечос дуже розходився,
 І промовив навіть,
 Що скоро в Січ генерала
 Текеля відправить [37].

Як бачимо, П. Морачевський пішов за історичними фактами, переважно викладеними в М. Маркевича та А. Скальковського.

Між тим, Ф.Ф. Кейда зазначав, що в поемі П. Морачевського “Чумаки...” чимало умовного, міфологічного, її композиційним центром є велика історична подія – Коліївщина. Проте, письменник іноді вільно поводиться з історичними фактами (наприклад, у зображенні Гонти), а героїчний ідеал часто виступає в дещо відстороненій формі (авторське ставлення до Коліївщини); романтичні інтонації в “Чумаках...” органічно поєднуються з реалістичними, а також з натуралістичною описовістю [38].

Що до цієї думки Ф.Ф. Крейди слід зауважити, що необхідно враховувати те, що українська історіографія в першій половині XIX ст. мала романтичний характер і як наука тільки зароджувалася; ще не було здійснено наукових ґрунтовних досліджень історичних джерел, і самі факти були суперечливими. Основне – що *козацтво* в романтичній історіографії історії України зазнає помітної ідеалізації. Відбулося це в той час, коли запорожці – ще діючи суб’єкти історії – намагалися знайти собі місце в новій соціальній структурі суспільства. Це сприяло формуванню ідеалізованого образу козака. Тому історизм українських романтиків зростав на родючій ниві фольклоризму, щедро удобреній демократичним народолюбством [39]. Народні історичні пісні, прислів’я та приказки, згодом – спомини та розповіді старожилів стали для романтиків невичерпним джерелом натхнення й засобом розуміння минулого. Усна народна творчість перетворилася на одне з головних джерел, достовірність якого не викликала сумніву.

Першим науковим дослідженням історії повстання 1768 р. в українській історіографії стала розвідка М. Максимовича “Сказание о Колиивщине” (1839), яку через позитивне ставлення автора до Коліївщини та виправдання ним народного повстання цензура заборонила друкувати. Твір поширювався в рукопису, набув популярності [40]. Він був написаний у той час, коли жоден представник української історіографії цього питання ще не досліджував. Учений аналізував Коліївщину як продовження національно-визвольної боротьби українського народу, що тривала з XVII ст. і яка, на його думку, стала останнім відлунням тих великих повстань.

Колиивщина была последним отзывом тех восстаний, которыми некогда целая Украина ополчалась на Польшу для спасения своей веры и своего народа, обреченных тогда на гонение; последним отзывом и тех мучительных казней, которыми судилище варшавское думало обуздать казаков и задушить их непреклонную широкую волю <...> Главною виною тому было гонение веры <...> Защита веры обратилась в защиту Украины [41].

З'ясовуючи конкретні історичні причини повстання 1768 р., М. Максимович великого значення надавав релігійному фактору, змальовуючи насильницький характер поширення унії на Правобережній Україні та конфліктні ситуації, що виникали на цьому ґрунті. Роздуми М. Максимовича над Коліївщиною були близькі до тих, які висловив через кілька років Т. Шевченко в поемі “Гайдамаки”.

Погляди М. Максимовича та Т. Шевченка поділяв і П. Морачевський, який був, безумовно, обізнаний з їхніми творами і послуговувався їхнім матеріалом. Останній, як і М. Максимович, із позитивною національною оцінкою подав події визвольної боротьби на Правобережжі 1768 р., взявши за основу викладені автором історичні факти Коліївщини. Ці події були компілятивно й стримано викладені в історіографічній праці М. Маркевича, який із люб'язної згоди М. Максимовича користувався його історіографічними рукописними матеріалами, отримавши в подарунок від автора рукопис “Сказання о Колиивщине” в 1839 р.

Те, що П. Морачевський під час написання своєї поеми використовував автентичні історичні дані, свідчить за серйозний джерелознавчий і книгознавчий підхід до справи. Відсутність посилання в П. Морачевського на історіографічні роботи М. Максимовича, пов'язані, вірогідно, з тим, що вони вже були використані М. Маркевичем, а рукопис “Сказание о Колиивщине” ще не був надрукований, будучи під забороною.

П. Морачевський у поемі використовував й український фольклорний матеріал, зокрема, виданий М. Максимовичем у 1827 та 1834 р. [42]. Про пісні, в яких зафіксовані також відомості про Коліївщину, М. Максимович писав: “Украинские песни – эти верные отголоски народной жизни – по сию пору вспоминают о запорожце Железняке, главном зачинщике восстания, об уманском сотнике Гонте и других сподвижниках Железняка. Есть еще на Украине и старые люди, которые знавали Железняка и рассказывают про Колиивщину как близкие самовидцы. Послушайте их рассказов и песен украинских” [43]. Так, наприклад, у поемі П. Морачевським у шостій пісні V розділу “Кінець всьому” вміщено уривок з української народної пісні “Стоїть явір над водою, в воду похилився”:

Не рад явор хилитися –
Вода корні мие!
Не рад козак журитися –
Та серденько ние! [44].

Тезу про серйозну підготовчу історико-книгознавчу роботу з опрацювання історіографічних робіт і вивчення автентичних джерел та фольклорного матеріалу при написанні поеми П. Морачевським, підтверджує й нещодавно виявлена автором даного дослідження в фондах ІР НБУВ (в архіві В.П. Науменка) “Виписка з відомостями про гайдамак (Галузенка)” [45], що є чорновими авторськими записами-примітками до тексту “Чумакив...” (див. Додаток).

Значний матеріал для цих виписок був узятий П.С. Морачевським із робіт А. Скальковського “История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского” (1841) та “Наезды

Гайдамак на Западную Украину в столетии” (1845). Проте, не всі дані у А. Скальковського є історично достовірними й правдивими, оскільки він для роботи використовував не тільки матеріали знайденого й збереженого ним Архіву Коша Запорозької Січі XVI–XVIII ст., але й польські історіографічні праці та першоджерела, які мали свій національний погляд на те що відбувалося в Україні в XVII–XVIII ст. Це було добре відомо П.С. Морачевському. Так, дані примітки № 10 є історично неточними й подані тільки в А. Скальковського “Наезды Гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии” (1845). На те, що у роботі А. Скальковського є певні неточності, звернув увагу ще М. Максимович.

Не хотите ли знать, какая участь избрана отцу Мельхиседеку, в Наездах г. Скальковского? Автору не показалось то предание, что игумен “ушел в Малороссию, оправдался там и получил в управление какой то монастырь”. Ему более понравилось сказание Кребсовой, что Мельхиседек остался в монастыре Лебединском, пока “Стемпковский, с 8 пушками и отрядом кавалерии, составленной из одного дворянства, т.е. католиков, окружили Лебединский монастырь во время заутрени <...> По приказанию Стемпковского, солдаты его вкопали острый кол в землю близ ворот монастырских, и палачи схватили игумена <...> Игумен был замучен на коле, а двум монахам отрубили головы” (по свидетельству польского бригадира Голевского)” [46].

П. Морачевський матеріал із виписки № 10 не використав у тексті поеми, а подав у примітках до рукопису 1848–1849 років, а також у рукописному макеті 1852 р.: “Архимандрит Мельхиседек Яворський, що недавно перед сім був у тяжкій неволі у ляхів, а потім, як розігнали гайдамаків, ляхи посадили його на кіл, разом з другими ченцями. От що!” [47].

Таким чином, “Чумаки, або Україна з 1768 року” П.С. Морачевського є літературною історичною хронікою, створеною автором у дусі тогочасного українського романтизму в сприйнятті історичних подій доби козаччини, широко користуючись історіографічними, передусім українськими, студіями першої половини XIX ст.

Джерела та література

1. Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ), ф. І, № 370, арк. 10.
2. *Науменко В. Ф.* Морачевский и его литературная деятельность // Киевская старина. – Т. 79. – К., 1902. – нояб. – С. 171–186, дек. – С. 459–479; *Морачевський П.* Твори / Упор. текстів, авт. передм. та доповн. прим.: П. Хропко, Ф. Кейда. – К.: Логос, 2001. – 337 с.; *Самойленко Г.В.* Пилип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника). – Ніжин: Видавці ПП Лисенко М.М., 2006. – 95 с.; *Шевелів Б.* “Чумаки” Филімона Галузенка й справжній автор цієї поеми // За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – Х.; К.: Держ. вид-во України, 1930. – Кн. 6. – С. 17–106.
3. *Морачевський П.* Вказана праця. – 337 с.; *Хропко П., Кейда Ф.* Життя і творчість Пилипа Морачевського // Дивослово. – 2001. – № 1. – С. 13–17.
4. ІР НБУВ, ф. І, № 370, 12 арк.; *Шевелів Б.* Вказана праця. – С. 17–36.
5. *Морачевський П.* Вказана праця. – С. 9; *Шевелів Б.* Вказана праця. – С. 35.
6. ІР НБУВ, ф. І, № 370, арк. 7.
7. Рукописний Отдел Библиотеки Российской академии наук (СПб), шифр 26.2.364. – л. 19 а–20 а.
8. *Кулиш П.* Отрывок из записок о Южной Руси // Русская Беседа. – М., 1856. – Т. 2. Науки. – С. 61–62.
9. *Галузенко Ф.* “На Вкраїну” // Основа. – 1861. – № 1, січень. – С. 91–93.
10. Чумаки, або смутні часи України. Поема у шістех піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною, на ночлігах чумацьких, у 1848 року, а списана Хвилимомом Галузенком. – Чернигов: типографія Ільїнського монастиря, 1864 г. – 142 с.

11. *Стародуб А.* Євангеліє та циркуляр. Переклад Четвероєвангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 року [Електронний ресурс] // Високий Вал [веб-сайт]. – [6 вересня 2006]. – Режим доступу : <http://www.sian-ua.info/index.php?module=pages&act=page&pid=5806> – Назва з екрану. – (Дата звернення: 06.09.2006).
12. *Шевелів Б.* Вказана праця. – С. 37-106.
13. *Морачевський П.* Вказана праця. – С. 19–226.
14. *Ситий І.М.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 31.
15. *Арендар Г.П., Ситий І.М.* Реліквії Леоніда Глібова в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Каталог // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С.143.
16. Чернігівський державний історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ), шифр. Ал 733, кн. II, арк. II, 31, 101.
17. *Шевченко Т.* Гайдамаки. Поема. – СПб. : В типографі А. Сычева, 1841 р. – 131 с.
18. ІР НБУВ, ф. I, № 691, арк. 77.
19. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – М. : Типогр. Семена Селивановского, 1822. – Ч. I–IV; *Кониский Г.* История Русов или Малой России. – М. : В Университетской Типографии, 1846. – I–IV, 261 с., 45 с., I–IV; *Маркевич Н.* История Малороссии. – М. : Типография А. Семена, 1842. – Т. 2. – 672, XVI с.; *Скальковский А.* История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного Запорожского архива. – Одесса : В городской типографии, 1841. – Ч. I–III, I–VIII, 437 с., I–IV.
20. ЧІМ, шифр. Ал 733, кн. II, арк. 195–196.
21. ІР НБУВ, ф. I, № 370, арк. 7.
22. Там само, арк. 1-2.
23. *Шевелів Б.* Вказана праця. – С. 22.
24. *Скальковский А.* Вказана праця. – С. 376.
25. [Максимович М.] Украинские письма к П.А. Кулишу от М.А. Максимовича // Русская беседа. – 1857. – Т. 1. Смесь. – С. 38–49.
26. [Кулиш П.] Січові Гості Чуприна і Чортоус. Оповідання Панька Казюки. – СПб. : Друк. П.А. Куліша, 1862. – С. 10, 11, 12.
27. *Кулиш П.* Рассказ современника – поляка о походах против гайдамак. (Статья из второго тома “Записок о Южной Руси”) // Русская Беседа. – М., 1856. – Т. 4. Науки. – С. 81, 82.
28. *Шевелів Б.* Вказана праця. – С. 22.
29. Там само. – С. 23–25.
30. *Маркевич Н.* Вказана праця. – С. 665–666.
31. ЧІМ, шифр. Ал 737, кн. I, арк. 143, 147–149; *Шевелів Б.* Вказана праця. – С. 23–24.
32. *Скальковский А.* Вказана праця. – С. 296.
33. ЧІМ, шифр. Ал 733, кн. II, арк. 114–115.
34. *Скальковский А.* Вказана праця. – С. 333.
35. Там само. – С. 335.
36. Там само. – С. 341.
37. ЧІМ, шифр. Ал 733, кн. II, арк. 127–128.
38. *Кейда Ф.Ф.* Художня інтерпретація гайдамаччини в українській літературі XIX–XX століть / Автореф. дис... д–ра філол. наук. – К. : Нац. ун–т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 36 с.; *Морачевський П.* Вказана праця. – С. 11.
39. *Нахлік Є.К.* Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. - К. : Наук. Думка, 1988. – С. 15.
40. ІР НБУВ, ф. VIII, № 164м, 32 арк.
41. Там само, арк. 1.
42. Малороссийские песни, изданные Михаилом Максимовичем. – М. : Типография А. Семена, 1827. – XXXVI, 234, 9 с.; Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. – М. : В Университетской Типографии, 1834. – Ч. 1, в 3-х кн. – Кн. 3. – 180 с.
43. ІР НБУВ, ф. VIII, № 164м, арк. 1–1 зв.
44. Там само, ф. I, № 691, арк. 143; Украинские народные песни... – С. 147.

45. ІР НБУВ, ф. II, № 3401, 2 арк.
 46. *Максимович М.* Известия о Гайдамаках // Москвитянин. – 1845. – № 5. – С. 63–64.
 47. ІР НБУВ, ф. I, № 691, арк. 21; ЧІМ, шифр. Ал 737, кн. I, арк. 27-28.

додаток

1. Первое упоминание о гайдамаках находим в песнях XVI столетия, где это слово не означает простого разбойника и грабителя (какое значение придали им в последствии времени поляки), но молодца-сорвиголову, храброго и необузданного наездника. Но замечательно, что это слово употреблялось только тогда, когда запорожцы хвастались подвигами своими на католиков, латинцев и жидов. И в самом деле, гайдамацтво появилось только в половине XVI столетия, когда Украина, еще подданная или вассал Польши, но уже утесненная дворянством и иезуитами, грозно поднимала голову и, угрожая мятежом, терзала поляков и жидов, не явно, со знаменем и громом труб, но с пикою и секирою партизанов. Эти частные подвиги, руководимые героями козачества: *Нечаем, Наливайкою, Тарасом, Кривоносом* (тут і далі курсив П. Морачевського – *авт.*) – храбрыми запорожскими вождями, имели характер национальной вражды и облагораживались своею целью, защитою церкви Православной и Русского народа; были, однако ж, подвиги кровавые, жестокие, иногда бесчеловечные.

2. Игумен Лебединского монастыря (Киевской Епархии, Чигиринского уезда, близ р. *Туриш* – в 1846 г. упразднен) *Мельхиседек Яворский*.

3. В уединенном зимовнике на верховьях р. Громоклеи (Херс[онской] Губ[ернии] Бобринецкого уезда) жил престарелый козак, старшина запорожский *Григорий Железняк**¹ с двумя сыновьями, из которых старший *Максим* был товарищем в Тимошевском курене. Жизнь его была покрыта вечною тайною, так что самые куренные его братья ничего не знали об этом. Этот Максим Железняк был просто гайдамаком и подвизался в особенности в Польской Украине, скрываясь в гайдамацких приютах степей запорожских, к[ак]-т[о] на Мигейском острове, в Вербовом, на устье Корабельной, или в Лебединском монастырском лесу (и в самом монастыре, где в последнее время, 1768 г., был служкою).

4. Гонта, сотник Уманский, на первые приглашения Железняка отказывался верностию к своему пану – Потоцкому...

Ой, як мені пани-молодці Умань грабувати,
 І на свого батька-пана руку піднімати?...

После предложения Железняка, что он сделает его воеводою Уманским, поколебало его. “А вы ж, пане Максиме чим будете? Чи полковником чи що?” – спросил Гонта. – От дурень! – отвечал Железняк: та я ж буду Гетманом Украинским, як святой пам'яті пан Богдан Хмельницький.

5. Условившись с Гонтою, Железняк с своею шайкою в 900 челов[ек], в том числе более 150 запорожцев, с пушками и знаменами, подоспел к Умани и с. Соколовце ожидал Гонты. Гонта соединился с Железняком и усилил его шайку, так что всего у них было 2000 чел. с 10 знаменами и 10 пушками.

6. Три дня, 8, 9 и 10 июня 1768 г., держался город – Умань. Когда вошли гайдамаки в город, в один день больше 3000 чел. было умерщвлено; еврейскую синагогу, где заперлось до 1000 чел. жидов, разбив двери и окна пушечными выстрелами, сожгли с жидами. [В Умани насчитано до 6,600 убитых в одну неделю (поляки считают до 12,000); до 300 одних помещик и посессоров, искавших убежища в Умани]*². Спаслись чудом только один монах и двое детей Рафаила Младановича, бывшего тогда комиссаром при губернаторе в Умани. Из них дочь *Вероника*

*¹ Ці дані є в роботі А. Скальковського (див.: *Скальковський А.* История Новой Сечи, или Последнего Коса Запорожского. Извлечена из собственного Запорожского архива. – Одесса, 1841. – Ч. I–III. – С. 68).

*² Текст у квадратних дужках подано на полі.

Кребс, имевшая тогда 18 лет и жившая до 1830 г., оставила самое подробное и верное описание этого события. Оно напечатано в Познани (1840 г. in 16°), под заглавием: *Opis antentuczny Rzezi Humanjkiey pyzez Corka Gubernatora Humania z Mladanowiczow Krebjowa*.

7. Весть о гайдамацком движении бездомного товариства запорожского с разных куреней и палаток дошла до коша еще в апреле 1768 г. Послан был из сечи Бугогардовый полковник Моисей Головка с командою для преследования беглецов из Запорожья, толпами переходившими Буг и Гарду; но напрасно*¹.

8. Железняк распоряжался, как полководец в завоеванной земле: посылал отряды для взятия Балты и Палева-Озера (Подольск[ой] Губ[ернии] Балтского уезда) (18 июня), ставил губернаторов в местечках и выдавал билеты купцам и путешественникам.

9. Генерал Кречетников с отрядом донцов прибыл к Умани, обманул Железняка и Гонту, что идет на конфедератов в Бердичев, и они допустили его стать лагерем рядом с ними и предложили ему идти вместе на конфедератов. Когда Кречетников узнал, что гусары, драгуны и карабинеры от Воейкова (Генер[ал]-Губ[ернатора] Киевского) посланные, и войско Польское под командою Графа Браницкого было близко – поспешил окончанием трагедии. Просил Гонту, чтобы его со штабом угостить у себя в своем селе. Гонта охотно согласился. Железняк смекнул дело, понял, что его гетманство и княжество кончилось, и ночью с десятком приближенных ушел из Умани, и скрылся в Очаковской области со стороны Балты. Гонта смутился и говорит: “Ой, братцы! Не выпить нам того пива, що мы не варылы”. Однако угостил славно Кречетникова, и сам пил ужасно. Караульные, не получая приказаний, легли спать, трое донцов заменили их. Карабинеры и драгуны явились и окружили пьяный гайдамацкий стан ночью, Гонта, его сотники Швачка, Журба, Неживий и другие схвачены; за Железняком полковник Чобра с гусарами пустился в степь, настиг, разбил и схватил. Сотник Журба, первый убит. Генерал Воейков (из Киева) писал в кош (16 июля 1768 г.), что Железняк приведен в Киев и содержится под караулом; а из польских подданных более 1000 чел. пойманных польскому генералу Браницкому, который по пид Днестром с войском расположился, отданы.

“Ступай, ступай, Зализняку, годи вже гуляты!
Пійдем в Кіев, в Печерськи Богу работаты!”
И говорить Максим-козак, сидючи в неволи:
“Не будуть мати вражи ляхи на Україні волі:
Потечуть ріки з всего свиту до Чорного моря –
Минулася на Україні жидівська воля!”

10. Граф Браницкий с наказным региментарем Украинской Партии или дивизии Стемпковским, учредил военный суд и по его приговору наказаны гайдамаки безчеловечно; и в конце Стемпковский напал на Лебединский монастырь и игумена Мельхиседека с двумя монахами, живых посадили на кол. Три эти колья до 1820 годов поселяне хранили как святыню.

Котенко Т.І. Літературно-історична хроніка “Чумаки, або Україна з 1768 року” Пилипа Морачевського (1848–1849 роки)

У статті розглядається твір “Чумаки, або Україна з 1768 року...” (1848–1849) П.С. Морачевського (1806–1879) в літературному й історичному контексті. Тут автор виступає не тільки як письменник, у творі простежується історико-книгознавчий підхід при подачі в поетичній формі історичного матеріалу. Наголошується, що поема є літературною історичною хронікою, створеною за історіографічними студіями першої половини ХІХ ст.

*¹ Фраза “бездомного товариства” та факт, що “Послан был из сечи Бугогардовый полковник Моисей Головка” подано у А. Скальковського (див.: Скальковский А. История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного Запорожского архива. – Одесса, 1841. – Ч. I–III. – С. 281–282).

Ключові слова: П.С. Морачевський, поема, рукопис, макет книги, історичні джерела, літературна історична хроніка.

Котенко Т.И. Литературно-историческая хроника "Чумаки, или Украина с 1768 года" Филиппа Морачевского (1848–1849 гг.)

В статье рассматривается произведение "Чумаки, или Украина с 1768 года" (1848–1849) Ф.С. Морачевского (1806–1879) в литературном и историческом контексте. Здесь автор выступает не только как писатель, в произведении прослеживается историко-книговедческий подход при подаче в поэтической форме исторического материала. Отмечается, что поэма является литературной исторической хроникой, созданной по историографическим исследованиям первой половины XIX в.

Ключевые слова: П.С. Морачевский, поэма, рукопись, макет книги, исторические источники, литературная историческая хроника.

Kotenko T.I. Literary and historical chronicle "Chumaks, or Ukraine from 1768" by Philip Morachevskiy (1848–1849)

The poem "Chumaks, or Ukraine from 1768" (1848–1849) by P.S. Morachevskiy (1806–1879) is examined in a literary and historical context. Here the author comes forward not only as a writer but as a historian who uses scientific approach in presenting historical material in poetic form. It is noted that the poem is in fact a literary historical chronicle created after the historiography researches of the first half of XIX century.

Key words: P.S. Morachevskiy, poem, manuscript, model of book, historical sources, literary historical chronicle.

[надійшло до редакції: 30.06.2011 р.]

УДК 94:82.09. Рудановський

Петро МОЦІЯКА
(Ніжин)

Кавказька війна генерала Л.П. Рудановського

Кожен час має своїх героїв. Їхнє життя стає зразком для наслідування. Проте, не всі герої були високоморальними особистостями. Часто бувало й навпаки. Мабуть, тому саме стосовно героїв і вивели своєрідну формулу: "De mortuis aut bene, aut nihil" ("Про мертвих або добре, або нічого"). Але це засторога скоріше для моралістів, аніж не для істориків. Разом із тим, історик не є суддею. Він – дослідник, який відновлює те, що було незаслужено забуте й вартє пам'яті – доброї чи ні.

Ім'я випускника 1832 р. Гімназії вищих наук князя Безбородька в Ніжині, генерал-лейтенанта російської армії Леоніда Платоновича Рудановського сьогодні фактично невідоме навіть краєзнавцям. Окрім двох нарисів про нього у кількох збірниках з історії Ніжинської вищої школи [1], які побачили світ ще півтора століття назад, та невеличкої довідки про нього у праці О.К. Супрунюк [2], інших досліджень життєвого шляху цієї непересічної особистості немає. Дане дослідження є спробою заповнити існуючу прогалину і, спираючись на архівні документи та спогади людей, які знали